

СЕМАНТИКА ОЦІНОК ХУДОЖНЬООБРАЗНИХ ВИСЛОВЛЕНЬ ТА РІВНІ ЇХ УСВІДОМЛЮВАННЯ

У статті подано результати дослідження семантики оцінок в художньообразних висловленнях у психолінгвістичному аспекті. Показано залежність сутності оцінок від рівнів усвідомлення різних впливів на суб'єкта – констататора значущості.

Ключові слова: художньообразне висловлення, семантика суб'єктних оцінок, рівні усвідомлення впливів на суб'єкта.

Тема раніше не досліджувана. Важливість її – в розкритті сутності семантики оцінювання художньообразних (далі ХО) висловлень на різних рівнях її усвідомлення, без чого не можна пояснити різницю між різними типами ХО утворень, а відтак і розкрити принципи творення ХО висловлень з подальшою розробкою методів творення, методики навчання такого творення.

Метою статті є вияв залежності сутності оцінок у ХО висловленнях від усвідомлення різних впливів на суб'єкта – констататора цінності.

Методи аналізу: зіставний, з виявленням типових характеристик взаємозв'язку між суб'єктом оцінювання і впливом на нього об'єктів або ж обставин, про які йдеться у висловленні, а також контент-аналіз з виявленням ролей складових ХО висловлення.

Семантика окремого слова, точніше б – поняття про об'єкт, яким воно означене, себто його лексичне значення, як нами вже показано [зокрема 6,7] визначається властивісним цьому об'єктові. А що ж покладено в основу семантики оцінок, цінності, коли маємо справу не з властивісним об'єктові, але виключно об'єкт-суб'єктним відношенням, до всього виявити який можливо лише в певній ситуації?

Ця відносність має дещо іншу назву, а саме – значущість. Значущість конвенційно визнана чи ситуаційно встановлювану суб'єктом.

Водночас вже тут маємо дві цікаві речі: з одного боку, - значущість у висловленні не є абстрактною, але конкретною щодо адресата. По-друге, - маємо ситуацію, котра якраз і виявляє вплив на суб'єкта та на тлі якої визначається взаємодія об'єкта і суб'єкта.

Узагальнення досліджень ХО висловлень паремійного кшталту (речення, судження) [1,2,3] наочно доводить, що у виділенні значення важливу роль відіграє саме вплив на Я-суб'єкта, стимулюючи його до оцінювання. Суб'єкт спочатку намагається усвідомити сутність дії на нього об'єктів чи обставин і по тому дати йому оцінку. Звідси й спрямованість свідомості на певний об'єкт, котрий презентує вплив.

Але ж і дії на суб'єкта, як показує дослідження, мають різнорідний характер спрямованості на якусь певну сторону життєдіяльності цього суб'єкта. Відповідно специфічною є і його реакція: то вона має рефлексивно-пізнавальний характер ("Душа в п'яти вскочила", "О, як мені упікся і обрид/ Щоденний спорт – боротися з биками!", - з Л.Костенко, тощо), то розсудково-діяльнісний ("Щастя, як трясця: кого нападе, того й трусе", "Більше в нього розуму в п'яті, як у тебе в голові"...), а ще – розсудково-експертний ("Щирая правда всюди куток знайде", "Як Бог годить, то й мокре горить", "Щасливі на час не зважають"), насамкінець – усвідомлення вибору цінності з двох протилежних ("Чоловік цілий вік вчиться, а дурнем помирає", "Як бідний плаче, то ніхто не бачить, а як багатий скривиться, то всякий дивиться" й ін.).

Тож є потреба встановити яким же чином, спираючися на яку підставу суб'єкт для оцінки виділяє в дії певний смисл. Як саме осмислюючи усвідомлює цю цінність з метою фіксації її у висловленні?

Однак, спочатку уточнимо, які саме смислові навантаження матимемо на увазі в цих багатозначних термінах, якими є "семантика", "усвідомлення" та "свідомість", "смысл".

І уточнення таке не зайве, оскільки **семантикою** (від. грець. σφαιρικός – означальний) зазвичай у мовознавстві вважається значення головним чином слів. Якщо ж мова і йде про значення виразів, то мається на увазі виключно номінативне їх призначення. У вивченні ж мовленнєвого шару, якими є паремії, мова йде про висловлення *суджень*, які стосуються не номінації, але відношення чогось до когось, що не потребує їх називання, оскільки вони – і об'єкт, і суб'єкт – наявні й незмінні. Доречі, варто зауважити, що лексичним значенням слова (за І.Стерніним) вважається: закріплене за знаком відображення дійсності - стисле, концентроване, загальновідоме знання про предмет номінації, притаманне суспільству в конкретний момент його розвитку. Тут же, навпаки, - особливі умови: тимчасова, одинична ситуація; невідома значущість; абстрактне відношення; завдання - встановити цінність, а не називання предметів тощо. Тож і йтиме тут мова про семантику як визначення сутності значення міжсуб'єктної та суб'єкт-об'єктної взаємодії.

Стосовно терміна "смысл", також є зауваження. Зазвичай його тлумачать як індивідуальне значення слова, залежне від ситуації спілкування. О. Селіванова щодо цього зазначає, що смисл "об'єднує лексичне значення з немовним змістом: образами, ситуативними екстралігвальними знаннями, мовленнєвими конотаціями". На її думку, *смысл відрізняється від значення особистісним інформаційним додатком, що формується у свідомості окремої людини в результаті її життєдіяльності* [Селіван : 85]. Останнє варте особливої уваги, оскільки стосується не тільки окремого слова, але й усього висловлення. Власне – думки, що її подає висловлення. Тож смислом тут вважатимемо передусім оцей "особистісний інформаційний додаток".

Термін "смысл" варто відрізнити від терміна "сутність", яким позначається те, що виражає головне, визначальне в предметі, таке, що зумовлене глибинними, необхідними внутрішніми зв'язками й тенденціями розвитку і пізнається

на рівні теоретичного мислення...

Свого уточнення потребують і терміни "свідомість" та "усвідомлення".

Основними утворювальними свідомості є смисли і мовні значення [9:757].

В.П.Зінченко, витлумачуючи поняття "свідомість", зазначає таке: воно включає "багатство і різноманіття відносин людини до дійсності; здатність ідеального відтворення дійсності; знання про світ, котре обіймає в собі уявлення про роль і місце людини в ньому тощо" [8 :616], при цьому цитує М.М.Бахтіна про *ідею*: "сфера її буття... - діалогічне спілкування між свідомостями" й доходить висновку, що "Ось, у цьому *"між"* і знаходиться свідомість, у т.ч. індивідуальна, особистісна, суб'єктна, в розумінні того, що вона належить певному Я". Це ж potwierджує і М.К.Мамардашвілі: "Свідомість, стверджує він, - це найскладніша реальність, яка має свої рівні і свої структурні компоненти. Її утворювальними є *"значення і смисл..."*"

А ще, як зазначає Зінченко, у рефлексивному шарі свідомості "відбувається гра значень і смислів: осмислення значень і означення смислів"... Очевидно, саме з-поза такої гри маємо таку характерну рису свідомості, як спрямованість (інтенцію) на певний об'єкт: то ним виступає смисл, та ним виступає значення, бо ж свідомість знаходиться між ними ...

Себто свідомість має щонайменше два компоненти: первинний, - *означену предметність* і вторинний, - перетворену, "ідеологізовану форму", - *смисл* цієї предметності. Практично наявність цієї подвійності potwierджують усі паремії.

Так, у *"Базіка – моральний каліка"* означеною предметністю є "базіка", смислом – "каліка" Те ж матимемо з прислів'ями *"Без господини хата – що день без сонця"* ("*хата*" - значення / *"Як день без сонця"* - смисл; *"Близенький сусіда / краще далекої рідні"* тощо)...

До всього, виділення смислу відбувається завдяки свідомості: через виявлення психічного стану, оскільки йдеться не про просте тлумачення значення, але вияв ціннісного відношення до суб'єкта-констататора дії, явища, про яке йдеться у висловленні.

Структурний аналіз ХО висловлень показує, що у висловленнях наявними є *суб'єкт висловлення* та *об'єкт*, який так чи так впливає на суб'єкта, викликаючи тим його реакцію. Водночас у висловленні чи не найголовнішу роль відіграє такий чинник, яким є *вплив* на його Я. До всього, вплив цей відбувається не у вакуумі, не абстрактно, але в певній конкретній ситуації, якою створюється проблема для суб'єкта, вирішення якої він і переймається, хоча й у своєрідній формі - оцінюванням значущості впливу.

Тож можна констатувати, що означення діяльності суб'єкта в пареміях відбувається через демонстрацію впливу на його психічний стан, зокрема й усвідомлення ним і ситуації, і взаємодії її складників, і власної рефлексії на дію впливу.

При цьому важливим є і те, що вплив ситуації відбувається не взагалі як проста, загальна щодо суб'єкта дія, але як вплив на певну конкретну сторону життєдіяльності суб'єкта

Свого часу нами [1, 2] виявлено різні типи ХО висловлень, серед яких названі нами в робочому порядку (за деякою схожістю) "ліричний", "метафоричний", "метонімічний" та "опозиційний".

Виявлення це, однак, було суто прагматичним, за значенням результату - цінності за практичним способом утворення ХО висловлень. Тож постала потреба potwierдження цієї класифікації психосемантичним аналізом. Зокрема тепер за основу нами взято психічні процеси, які можна виявити в Я-суб'єктові висловлення зокрема акти усвідомлення, прояв психічних станів суб'єкта (головної діючої особи) при впливові на нього.

Передусім нашу увагу привернуло зауваження В.П.Зінченко про знаходження свідомості *"між"*, стосовно усвідомлення Я-суб'єктом сутності впливу. Тепер завданням постає аналіз взаємозалежності цих двох протилежностей: у змістовому та функціонально-рольовому планах, а відтак розкрити характер впливу на Я- суб'єкта передусім як діючої особи в ситуації, що її подано в ХО висловленні. Заодно систематизувати підстави виділення значущісного, котре цей вплив викликає, і самі процеси осмислення. Себто вивчення, з одного боку важливості впливу, і з другого, - сутності реакції як результату відповідної дії на вплив.

Аналіз ХО висловлень показав наступне (Подаємо його у стислому вигляді).

Отже **"ліричний"** тип утворення ХО висловлень. Розглянемо їх склад.

1. Є в кожному з них *суб'єкт*, що його в ХО висловленні подано певним чином: чи то в певному ракурсі як суб'єкта дії або суб'єкта сприйняття інформації про неї.

2. Є і щось інше, котре впливає на Я-суб'єкта, назване нами при аналізі структури ХО висловлення *об'єктом*, з його характерними рисами, які проявляють себе під час дії на суб'єкта і є чинниками, що зумовлюють характер впливу.

3. Є і *вплив* (сама дія) на суб'єкта, котрий так чи так розкриває свій зміст за наведеною ситуацією.

4. Є, зрозуміло, і *результат* впливу, - сама значущість, цінність.

Конкретно це демонструє така розкладка. Ось ряд паремій:

"Аж за шкуру снігом сипнуло", *"Аж сорочка пополотніла"*, *"Волосся на голові підіймається"* тощо. У них подано суб'єкти, в яких відбулися зміни фізіологічних станів. При цьому вихідний стан, себто його певну, "початкову" норму не подано, оскільки її неважко визначити за самою зміною (метод визначення об'єкта: "за протилежним"). Зміни ж свого власного стану констатує сам суб'єкт.

Є й інший варіант методик утворення ХО висловлень.

"Давати ногам волю", *"Небо йому за макове зернятко здалося"*, *"У хвості була душа з страху"* тощо. Тут факт зміни стану також констатує суб'єкт висловлення. Але ж констатує не про себе, не про свій же таки стан, а про іншого. Себто маємо у висловленні своєрідного суб'єкт-об'єкта. Однак це не означає, що констатація результату є позбавленою суб'єктивної основи оцінювання впливу. Методикою отримання результату в будь-якому разі є так зване "примірювання на собі", себто взятє за аналогом з власного досвіду.

Все це дає нам підставу вважати, що при утворенні ХО висловлень "ліричного" кшталту наявними є ряд принципових моментів: 1) усвідомлюється цінність для суб'єкта *зміни* стану за врахуванням однієї з двох протилежних

сторін; 2) це усвідомлення здійснюється виявом сутності протилежного нормальному станові суб'єкта; 3) ситуація презентує суперечність якраз між цими двома протилежними станами; 4) за реакцією Я-суб'єкта (при контент-аналізі) виявлено *інтенцію* свідомості на зміну *стану* (духовного або фізичного) Я-суб'єкта; 5) дія по усвідомленню цих змін по-суті є дією самоусвідомлення. На цей принцип не впливають навіть відхилення типу наведення аналогів чи прирівнювання до певної норми, або усвідомлення шляхом "проникнення" (уявлення себе "на місці" піддослідного іншого); 6) у будь-якому разі підставою семантичного визначення цінності впливу в цьому типі утворення ХО висловлень виступає визначення *самопочуття*, виявлене самоусвідомленням.

Отже з огляду ж на психологічну термінологію – цей рівень можна вважати *рефлексійним*, та таким, що стосується *розсудкового* визначення змін духовного (й душевного) стану суб'єкта за почуттями, враженнями, викликаними безпосереднім впливом на цього суб'єкта.

Водночас, коли в "ліричного" типу утвореннях ХО висловлень виступає стан суб'єкта з його нормами, то в "**метафоричного**" кшталту утворення висловлень перевага надається конвенційно визнаному нормативові *об'єкта*, який оцінюється. Важливість його визначається здебільшого *порівнянням*. До прикладу:

"Боїться, як чорт ладану", "Заліз, як муха в патоку", "Усе дрібниці в порівнянні з вічністю" тощо.

"Товчеться, як Марко по пеклу".

Тут маємо відповідне до розмірковування – "чисте" порівняння, за якого дія з об'єктом не змінює сутності самого об'єкта, а еталон, з яким порівнюється означуваний об'єкт, має певну спільність родового плану.

Був колись оріх, а тепер свистун.

Тут таке ж за змістом, дескриптивно подане, зіставлення характеристик вже не є чистим порівнянням. Швидше воно є уподібненням і за формою, і за змістом, оскільки зіставлювані об'єкти – носії значущості – є різними, неспорідненими.

Скривився, як середа на п'ятницю.

Тут метод оцінювання - навіть не просте порівняння, а *опис* прикладу чогось подібного. Оскільки ж за таким рівнем визначається значущість об'єкта, шляхом розкриття сутності властивого іншому об'єктові, власне розкриттям іншої якості, до якої уподібнюється означуваний, то його цілком підставно можна віднести до "метафоричного" рівня оцінювання. Тим більше, що члени речення поєднані сполучником "як".

Втім метод не можна назвати виключно порівняльним. Є чимало висловлень, де важливість об'єкта визначається *уподібненням* до відомого цінного.

"П'яне жіноцтво – все одно, що незамкнена скриня", "Багатий, як циган на блохи", "Чужа душа – темний ліс" тощо.

Методика уподібнення має своє продовження й у простому визначенні цінності як чогось притаманного об'єктові.

"Плечима стелю підпирає", "Ума ні на шило немає", "Мишок з половою"... Хоча це – також звичайні порівняння.

Що стосується інтенції (лат. *intentio* — намір, прагнення), то вона показує спрямованість свідомості на *об'єкт*, намаганням вияснити його цінність, вартість, придатність до справи, яку виконує суб'єкт. Відмінним від "ліричного" кшталту утворення висловлень, де головною турботою усвідомлення є значущість *впливу* (дії) на суб'єкта. Тут маємо усвідомлення значущості, чи точніше б – відповідності об'єкта до потрібного. Відтак, і характер встановлення цінності об'єкта - за його придатністю для *справи*, що її виконує суб'єкт. Відбувається це шляхом такої *розумової* дії, якою є порівняння з певним ціннісним *еталоном*, котрий власне є конвенційно визнаною цінністю.

У "метафоричному" способі утворення ХО висловлень суперечність спостерігаємо між тим, що є і тим, що потрібно. Але ж ... потрібне – то те є вже метою суб'єкта, а це вже однозначно стосується *справи* суб'єкта, а не його ества, себто є об'єктом усвідомлення "зоб'єктивованого", котре усвідомлюється як причетне до його справи. Іntenція ж, відповідно, стосується потрібного, відповідного. Власне, стосується відповідності об'єкта, його придатності до мети справи, що її виконує суб'єкт. У такому разі можна констатувати, що:

1) Оцінюється об'єкт (власне – предмет справи), який так чи так взаємодіє з суб'єктом.

2) Оцінювання відбувається шляхом: - *порівняння* з об'єктом, відомим як цінність – за так званім еталоном, або ж *уподібненням* до чогось цінного чи *описом значущості* ("Яким він - оцінюваний об'єкт – є значущісним для суб'єкта).

Зрозуміло, цей метод оцінювання (хоча й з певними застереженнями) можна вважати *порівняльним*. Але не більше.

III-й, "**метонімічний**" – рівень названий нами рівнем свідомої *перевірки* важливості властивої об'єктові риси, шляхом свідомого *випробування* цієї властивості у відповідній ситуації, в якій ця властивість у дії проявляє свою відповідність до потреби суб'єкта. Саме тут, за цим методом оцінювання і відбувається оце, оцінювання властивостей за результатами, отриманими від уживання їхніх об'єктів у дії, шляхом піддавання перевірці зумовлене тими властивостями, їхньою якістю. Візьмімо ряд паремій:

"Базікала видно по слову, а рибака по улову".

"Без морозу вода не замерзає".

"Без трудів не їстимеш пирогів".

У ній очевидним є факт констатації суб'єктом значущості якісного, притаманного об'єктові, котра тепер виступає в ролі цінності.

Ще такі ХО утворення:

"Білі руки чужу роботу люблять".

"Видючий у болото не влізе".

"Будеш супутником доброї людини – допоможе тобі за всякої днини".

"Видючий у болото не влізе".

Як бачимо, тут оцінюється особливість риси, притаманної речі, котра виступає в ролі оцінюваного об'єкта. Метод оцінювання не є порівняльним оскільки оцінювальним чинником є результат дії з об'єктом у певній ситуації. І результат той зумовлений особливістю об'єкта.

"*Берись дружно – не буде сутужно*".

В цій пораді висловлено майже ту ж саму думку, але оцінюється тут вже не уречевлений об'єкт, а *процес* зі своєрідним способом його виконання. Хоча значущість об'єкта, в ролі якого вже виступає процес, - виявляє результат, зумовлений способом виконання цього процесу.

"*Ведмеда не помітив, бо на зайця задивився*".

Тут явна умова чи ще точніше – **причина**, котру ми виділили у різновиді "метонімічного" оцінювання, який можна назвати обставинним внутрірівневим типом, оскільки саме обставина зумовлює якість результату перевірки виділеної особливості.

Отже можна констатувати, що в цьому різновиді ХО висловлень наявними є

1) Навіть не стільки оцінювання, скільки розкриття значущості, себто важливою є *сутність особливого* в оцінюваному об'єкті.

2) Показ сутності особливого може стосуватись як предмета, так і дії, котрі є *умовою* як для прояву особливості результату, так і для самого суб'єкта оцінювання.

3) Сутність значущості особливого – це сутність властивого предметові чи особливого для способу дії, її виконання.

4) Сутність особливого в об'єкті (якими є предмет чи дія) впливає на якість результату дії з ним, детермінує сутність цього результату, зумовлює його якість.

5) Оцінювальним "стандартом" є сам *результат* дії з об'єктом. За умови імпліцитного подання об'єкта-носія особливого, власне відсутності "діяча", результат відіграє роль оцінювального *еталону*.

6) Останнє: Іntenція в усіх висловленнях – на *об'єкт*, на його *відповідність* до того, що вимагає ситуація. А це означає, що тут наявною є дія мислення, усвідомлення значущості властивого об'єктові, котрим зумовлюється результат. Це дає нам право вважати такий метод розсудково-експертним.

IV-й, "**опозиційний**" рівень – рівень здатності суб'єкта в певній ситуації *свідомо вибирати* потрібну йому цінність з двох протилежних, взаємовиключних. Це - рівень вищої свідомості, за яким Я суб'єкта стає в позицію "над-Я", коли останнє стає опредмеченим Я, себто о відчуженим від Я до тієї міри, коли суб'єкт отримує можливість бачити себе певним об'єктом, з яким можна щось (подумки) діяти.

Проаналізуємо самі ХО висловлювання взяті нами у відповідності з внутрірівневими типами:

Щодо оцінювання за цим методом, то тут в оцінці певну роль відіграють і різні протилежні риси одного й того ж об'єкта, і різні протилежні за значенням і значущістю об'єкти, а ще різні оцінки, що їх вибрав суб'єкт. Має значення і сам вибір суб'єктом потрібної йому цінності...

Добра слава лежить, а погана біжить.

Об'єкт оцінювання ("слава") ніби й один і той же, а от тільки позиції ситуативні – є різними: в одному випадку ця "слава" є доброю, в іншому – поганою. Тож, і цінність їх є різною – то вона ("лежить") стосується одного суб'єкта, то вона "біжить"... від іншого. Те ж саме маємо й у таких пареміях:

"Здоров'я швидко втрачають, та довго назад повертають", "У палиці два кінці: один по мені, другий – по тобі".

Можуть бути й різними об'єкти та цінності ("*Риба шукає, де глибше, а чоловік – де ліше.*"), однак це не змінює методики оцінювання.

Головним же в цьому способі оцінювання є не порівняння, але встановлення відповідності вибраної суб'єктом цінності до його потреби визначеної ситуацією. Власне, ця відповідність визначається *вимогою* ситуації.

Отже, як бачимо, в кожному з оглянутих методів утворення ХО висловлень

суб'єкт *взаємодіє* з об'єктами в будь-якій ситуації, а усвідомлення значущості її має рівневу ієрархічну структуру, котра визначається саме рівнями його свідомості. Усвідомлення (семантики) сутності впливу *залежить від спрямування впливу на якийсь один з видів життєдіяльності* суб'єкта...

Темою подальшого дослідження вважаємо за потрібне вивчення ролі ситуації в системі ХО творення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Черкасов М.П. Концепція рівневої структури мовленнєво-семантичного суб'єктивного оцінювання (МСОР) / М.П. Черкасов // Лінгводидактичні засади мовленнєвого спілкування. – Одеса; ПНЦ АПН України, 2006. – 307 с. – С. 254-307.

2. Черкасов М.П. Теоретичні засади психології художнього образотворення / М.П. Черкасов // Наука і освіта. – 2011. – №3. – С. 103-106.

3. Черкасов М.П. Роль ситуації в оцінці суб'єкт-суб'єктних та суб'єкт-об'єктних відносин за системою ХО творення (на прикладі паремій) / М.П. Черкасов // Наука і освіта. – 2009. – № 1-2. – С. 226-230.

4. Черкасов М.П. Проблема методів самооцінювання: зауваги та міркування / М.П. Черкасов // Наука і освіта. – 2009. – №8.

5. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми : [підручник] / Олена Олександрівна Селіванова. – Полтава: Довкілля-К., 2008. – 712 с.

6. Черкасов М.П. Теоретичні засади психології художнього образотворення / М.П. Черкасов // Наука і освіта. – 2011. – №3. – С. 103-106.

7. Черкасов М.П. Цінність "поняття" і "художньообразного висловлення": право на існування в мовознавстві / М.П. Черкасов // Зб. наукових праць за матеріалами Міжнародної наук. конференції (1-17 вересня 2011 року. м. Одеса): "Лінгвокультурні концепти в мовній свідомості і дискурсі".

8. Мещеряков Б.Г., Зинченко В.П. Большой психологический словарь / Борис Гурьевич Мещеряков, Владимир

Петрович Зинченко [3-е изд.]. – 2002. – Электронный ресурс: назва з екрану: www.koob.ru
9. Словарь психолога-практика / [Сост. С.Ю. Головин]. – Мн.: Харвест; М.: АСТ, 2001. – 976 с.
10. Великий тлумачний словник сучасної української мови. – Ірпінь, 2004. – 1440 с.

Подано до редакції 21.12.11
